

Нысанбекова Л.¹, Сайрамбаева Ж.Т.²

¹Phd докторанты, e-mail: Nysanbekova.lazzat@kaznu.kz

²з.ғ.к., доцент, e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz@kaznu.kz

халықаралық құқық кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА
ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІГІН
ЖОҚҚА ШЫҒАРАТЫН
ЖӘНЕ ІШІНАРА МОЙЫНДАЙТЫН
ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚЫРЛАРЫ**

Халықаралық құқықта адамның құқықабілеттілігі туралы мәселе маңызды аспект болып табылады, олар XX ғасырдың ортасынан бастап егжей-тегжейлі зерттеле бастады, өйткені осы уақытта адам құқықтарының жалпы ұғымдары (концепциялары) қалыптаса басталды. Адам құқықтарына қатысты қабылданған халықаралық құжаттар осы мәселені шешу үшін бір қадам болса да жеке тұлғаның құқық қабілеттігіне жақындаттырды және маңызды мәселесін шешуге мүмкіндік берді. Алайда, халықаралық құқық теориясында осы мәселе жеткілікті түрде толық емес екенін мойындау керек, бірақ осы бағыттағы кейбір елеулі әрекеттер жасалды. Халықаралық құқық саласындағы осы жеке тұлғаның мәртебесі, оның құқықтық жағдайы зерттелгенімен, тақырыпты халықаралық құқыққа қатысты толық қарастырмаған. Біз осы тұрғыда қазіргі уақытқа байланысты осы мәселені қалай зерттеліп жатқанын түсіндіреміз. Сондықтан, бұл мақала, бірінші кезекте, жеке тұлғаның құқықабілеттілігін танымаудың немесе ішінара танудың негізі болып табылатындығын анықтауға бағытталған. Ең алдымен, мақалада әртүрлі ғалымдардың пікірлеріне көңіл аударып, олардың әрбір пікірлері қарастырылды және осы негізде олардың әрқайсысының маңызын және семантикалық мағынасын ашуға, сондай-ақ кейбір жеке тұлғаның құқықабілеттілігінің негізгі элементтерін анықтауға жан-жақты тырыстық.

Түйін сөздер: индивид, жеке тұлға, халықаралық құқық субъектісі, құқықсубъектілік.

Nysanbekova L.¹, Sairambaeva Zh.²

¹PhD student, e-mail: Nysanbekova.Lazzat@kaznu.kz

²As. professor, e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz@kaznu.kz

Department of International Law, Faculty of International Relations,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**The main aspects of the complete or partial non-recognition
of the legal personality of individuals in international law**

In international law, an important aspect remains the question of the legal personality of an individual, which they began to examine in more detail from the middle of the XX th century. This was due to the fact that by this time the general concepts of human rights had been worked out. The adopted international documents on human rights made it possible to closely approach the solution of another equally important issue of the legal personality of an individual. Despite the fact that the topic in the field of international law seems to be investigated, regarding both the status and the legal status of a person in international law, we set a goal in clarifying how it is currently studying this problem. Therefore, this article was aimed primarily at finding out what constitutes the basis of the non-recognition or partial non-recognition of the legal personality of an individual. First of all, the article focused on the diversity of opinions of scientists, and, on this basis, tried to uncover the essence and semantic meaning of each

of them, as well as identify some key elements, contributing to the non-recognition of the legal personality of an individual.

Key words: individual, natural person, subject of international law, legal personality.

Нысанбекова Л.¹, Сайрамбаева Ж.Т.²

¹Phd докторант, e-mail: Nysanbekova.Lazzat@kaznu.kz

²к.ю.н, доцент, e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz@kaznu.kz

кафедра международного права, факультет международных отношений,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Основные аспекты полного или частичного непризнания правосубъектности физических лиц в международном праве

В международном праве важным аспектом остается вопрос правосубъектности физического лица, который более детально начали рассматривать с середины XX века. Это было связано с тем, что к этому моменту уже были проработаны общие концепции прав человека. Принятые международные документы по правам человека позволили вплотную приблизиться к решению еще одного не менее важного вопроса правосубъектности физического лица. Следует признать, что в теории международного права эта проблема не является достаточно завершенной, хотя уже были сделаны некоторые значительные попытки в этом направлении. Несмотря на то, что тема в области международного права кажется исследованной касательно как статуса, так и правового положения личности в международном праве, мы ставили цель в прояснении, как обстоит изучение данной проблемы в настоящее время. Поэтому данная статья была направлена, прежде всего, на выяснение того, что составляет основу непризнания или частичного непризнания правосубъектности физического лица. В первую очередь, в статье акцентировали внимание на разнообразные мнения ученых, и, исходя из этого, попытались раскрыть суть и смысловое значение каждого из них, а также определить некоторые ключевые элементы, способствующие непризнанию правосубъектности физического лица.

Ключевые слова: индивид, физическое лицо, субъект международного права, правосубъектность.

Кіріспе

Халықаралық құқықта жағдай ең басынан күрделірек болды. Оның субъектілері мәртебесіне үміткерлер әлі күнге дейін құқықтарға қол сұғып келеді, ал мемлекетке тән бірыңғай заңдар қайнар көздерінің болмауы оларға бұл мәртебені берудің жалпы ережелері мен критерийлерін беруді қиындатады. Бұл ретте классикалық заңи әдістер мен концепцияларды қолдану ұзақ уақыт бойы қолдауға ие болмады, себебі жағымсыз қорытындыларға алып келуі мүмкін болатын. Қойылған мәселелер мен оларды шешу әдістерінің тұтастығына қарамастан, халықаралық құқықтан әрқашан, ең алдымен, әр мемлекет үшін жеке әділдікті білдіретін ұлттық мүдделерді қанағаттандыратын нәтижені талап ететін.

Мысалы, С.В. Черниченко жеке тұлғаның заңды тұлғасын танудың ең дәйекті қарсыластарының бірі бола отырып, «ол халықаралық жеке тұлғаның қандай да бір элементіне ие емес және мүмкін емес» деп санайды (Черниченко С.В., 1993: 99).

Басқа авторлар Д.И. Фельдман және Г.И. Курдюковтың 1974 жылы КСРО-да жарияланған

«Халықаралық-құқықтық тұлғаны дамытудағы негізгі үрдістер» бірлескен монографиясында «жалпы халықаралық құқық принциптері мен нормаларының жалпыға бірдей кемсітушілік принципіне қарамастан, халықаралық құқыққа және халықаралық нақты құқық қатынастарына қатысушы ретінде» қарастырылады деп атап айтқан. «Халықаралық құқық субъектісі болып табылмайтын жеке тұлғалар халықаралық құқықтағы құқықтар мен міндеттерге ие болмайтын тұлғалар» (Фельдман Д.И., Курдюков К.И., 1974:131) деген лаконизмнен бөлек, Д.К. Лабин өзінің қазіргі бағалауларында неғұрлым категориялық болып табылады (Лабин Д.К., 2008:37-337).

Брунлидің пікірінше «адамның халықаралық құқық субъектілеріне сілтеме жасауы пайдасыз болады, өйткені ол шын мәнінде жоқ құқықтарының бар екендігін білдіреді және жеке адам мен басқа да халықаралық құқық субъектілерінің арасындағы айырмашылықты қажет етпейді» (Брунли Я., 1977:177-551).

Осылайша, жоғарыда айтылған көзқарастар, жеке адамның немесе жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі ретінде тану туралы мәселе бүгінгі күнге дейін шешілмеген мәселе болып

табылмаса, соншалықты ұзаққа созылмайды. Біз оларды бір-біріне тән және бір мезгілде өзара тәуелді деп айтуға тиіспіз. Бұл тұрғыда, егер кейбір авторлар халықаралық құқықтық тұлғаны ешқандай іргелі ескертпей мойындауға дайын болса, басқалары халықаралық құқық субъектісінің жеке қасиеттерін толығымен қабылдамайды немесе ішінара таниды немесе жеке адамдар тек халықаралық-құқықтық қатынастардың субъектісі. Соңғы жағдайда «... қолдау жеткілікті максималистік позиция болды, құқықтық қатынас субъектісі сөзсіз міндетті түрде заңның субъектісі болуға тиіс». Екінші жағынан, қарастырылып отырған мәселемен айналысқан кезде, доктриналық тәсілдерге ғана сене алмайды, атап айтқанда, осы С.В. Черниченко жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі ретінде тану мен танымауы «осы немесе басқа автордың халықаралық және отандық құқықтың корреляциясы мәселесіне қатысты көзқарастарына байланысты» (Черниченко С.В., 1993: 99). Осыған байланысты Мәскеу мемлекеттік заң академиясының халықаралық құқық бойынша оқулық авторларының тобы (2009) адамның халықаралық құқық тақырыбының сипаты жағынан «тек бір немесе басқа автордың қалауы бойынша ғана емес, сонымен қатар елемеуге болмайтын объективті шындыққа» байланысты болмайтынын атап көрсетеді (Бекашев К.А., 2005:204-784).

Іс жүзінде өз теориясын айтарлықтай асып түсетін халықаралық құқықты үйлестіру және қолдану тәжірибесі ғалымдарды халықаралық құқық субъектілерінің қасиеттерін растайтын немесе қабылдамайтын көзқарастарды дамытуға ынталандырудың негізгі себебі болып табылады. Жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне негізделген логикалық тұрғыдан қарастырылған және құрылымдық жағынан орынды болып табылады. Біз басынан аяғынан дейін жеке тұлғалардың халықаралық құқықтар мен міндеттерінің болуы, сондай-ақ оларға бағытталған халықаралық-құқықтық нормалардың орындалуын қамтамасыз ету мүмкіндігін дереу қарастырамыз.

Теориялық-әдістемелік негізі

Зерттеудің методологиялық әдістерінің қатарында танудың жалпы ғылымдық әдістері қолданды. Олар: диалектикалық, салыстырмалы құқықтық, жүйелі құрылымдық әдістер. Зерттеудің эмпирикалық әдістеріне халықаралық құқықтағы құқықсубъектілігінің қырлары мен

ұлттық заңнамадағы қолданысы, ғалымдардың пікірлерін қарастыру мен салыстыру, байқау, сараптамалық байқау, өлшеу әдістерін жатқызамыз.

Дискуссия және зерттеу нәтижесі

Ең бастысы үш ғылыми ұстанымдардың мазмұнын жан-жақты талдаймыз. Бірінші позицияны қалыптастыру (бұл жеке тұлғалар үшін халықаралық құқық субъектісінің мәртебесін танудың мүмкін еместігі туралы мәселе) XVII-XVIII ғасырларда негізделген.

Мысалы, Гуго Гроций, ежелгі ойшылдар сияқты халықаралық тұлғаларды халықпен және олардың басшыларымен байланыстырды (атап айтқанда, халықтар құқығы – бұл құқық халықтар мен олардың билеушілері арасындағы қарым-қатынасты анықтайтын және табиғаттың негізі бар немесе Құдай заңымен бекітілген немесе моральдік немесе жалған келісімдермен енгізілген, сонымен бірге «мемлекеттік билік, мемлекеттің мұрасы, белгілі құқықтары мен міндеттері». Эмер де Ваттель халықаралық құқықтың басты тақырыбы болып табылатын, халықаралық ғалымдар арасында бірінші болып пайдасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін біріктірілген адамдар қоғамының саяси ағымын түсінген «ұлт» және «мемлекет» ұғымдарын теңестіретініне қарамастан, танылған егемен мемлекеттер (Vattel, 1960:13-720).

Он тоғызыншы және жиырмамыншы ғасырлар кезінен бастап, осы бағытта әр түрлі тұжырымдамалар түріндегі зерттеулер аса белсенді және күрделі болды, олардың арасында тек қана халықаралық құқықтың жалғыз және тікелей субъектілері болып табылатын мемлекеттер басым болды. Осылайша оған мемлекет айырықша халықаралық-құқықтық тұлға аталды. Бұл идеяны жақтаушы ретінде Н.М. Коркунов, В.П. Дановский, О.О. Эйхельман, М.А. Таубе, А.М. Горовцев, А.В. Шаланд және басқалары. Батыстың доктринасының өкілдері арасында Триппель мен Д. Анцилоттиді ерекше атап өту қажет, «логика тұрғысынан тәуелсіз және тәуелсіздік арасындағы қарым-қатынасты реттеуге арналған құқықтық жүйедегі басқа субъектілердің болуы мүмкін емес (Анцилотти, 1961:225-447).

Жоғарыда аталған барлық ғалымдардың кәсіби санасында халықаралық құқық, құқықтық нормалар институты ретінде тек мемлекет мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын ғана реттейді, сондықтан «мемлекет пен

тек қана мемлекеттер халықаралық құқықта *locus standi* стандартына ие және тек олардың халықаралық құқықтық тұлғамен байланысы бар» деп санайды (Анцилотти, 1961:225-447). «Мысалы, халықаралық құқық туралы лекциялар бойынша оның авторлық курсында Н.М. Коркунов атап өтті: «Халықаралық қорғау – бірнеше мемлекеттердің бір-бірінен тәуелсіз және мемлекеттердің жоғары беделін білмейтін бірлескен қызметімен қорғалғандықтан, оның субъектілері тек қана жағдайы жағынан атап көрсетіледі (Коркунов, 1886:53). Кез келген басқа байланыс немесе мекеме тәуелсіздік жағдайын қанағаттандырмайды. Заңды қорғауға бағытталған қызметі мемлекеттік биліктің құзырына және бақылауына жатады. В.П. Даневский мемлекеттердің эксклюзивті халықаралық тұлғаларының идеясын батыл қорғайды. Ол «халықаралық құқықтың жалғыз субъектілері және халықаралық қатынастар саласындағы тікелей тұлғалар халықаралық қатынаста заңды қызметті жүзеге асыратын заңды тұлғалар болып табылады» (Маргиев, 2005). Алайда, О.О. Эйхельман «мемлекет тек халықаралық құқық субъектісі болып табылады және ең көп халықаралық құқық, бейнелеп айтқанда, мемлекеттердің құқыққорғаушылары арасындағы құқық» деген ұстанымын өзгеріссіз санайды (Орлова, 2009: 67-69). А.М. Горовцев «мемлекеттен басқа ешкім, бірде бір ешқандай билік халықаралық құқық субъектісі ретінде таныла алмайды» деп өз тұжырымдамасын айтады (Горовцев, 1909). Халықаралық құқықтың бірдей немесе классикалық доктринасының шеңберінде Д. Анцилотти өзінің теориялық құрылысын жасаған. Толықтай халықаралық құқық жүйесімен айналысатын ауқымды ғылыми жұмысында «халықаралық құқықта сол құқықтар мен міндеттерге ие мемлекеттерге қарағанда басқалары болуы керек екенін елестету мүмкін емес» екендігі осы мысалда атап көрсетілген болатын (Аречага, 1983:225-12).

Адамдарға қатысты міндеттерді және жүктегендей болып көрінетін әдеттегі заңдар мен келісімдердің ережелері, жеке тұлғалардың белгілі бір әрекеттерін тыйым салу мен жазалауға мемлекет міндеттейді немесе басқаларға тыйым салынған жағдайда рұқсат береді. Әрине, халықаралық даулар жеке тұлғалар мен жеке тұлғалардың мүдделеріне ие болуы мүмкін, бірақ мұндай мүдделер халықаралық құқықтық тәртіп саласында мемлекеттердің міндеттемелері мен өзара талаптары түрінде ғана маңыздылыққа ие, яғни бұл заң ережелерінің мағынасы. Алайда,

соған қарамастан, ол көптеген зерттеушілер атап өткен және мемлекеттің айырықша халықаралық тұлғаны олардың тұжырымдамасын әзірлеуді қорғады, онда мұндай негізгі көзқарас абсолютті қарым-қатынас үкімет немесе адамдар, кең немесе тар адамзат өркениетінің контекстінде әлі күнге дейін бір мезгілде тану немесе мүлдем үйлестіруші рөлін қоспағандағысын атап өтуге болады.

Мәселен, А.Н. Стоянов халықаралық құқықтың тікелей субъектілерінен басқа мемлекеттердің атқарушы билігін мойындады (Труженникова, 1994:129). Ф.Ф. Мартенс сондай-ақ барлық мемлекеттердің халықаралық тұлғасын ғана емес, еуропалық өркениеттің мемлекеттерін ғана таниды (Мартенс, 2008:223-251).

Л.А. Комаровский «мемлекетте саяси түрде ұйымдастырылған адамзат халықаралық құқықтың субъектісі болып табылады, жекеленген мемлекеттер және оның өкілдері» (Комаровский, 1905). М.С. Коровицаның көзқарасы бойынша мемлекетке дейінгі саяси ұйымды қалыптастыру халықтардың халықаралық тұлғаларының міндетті шарты деп танылады, содан кейін мұндай ұйым ұлттық егемендікке негізделген, халықтың еркіне (колония халқына) ұлттық мемлекетке дейінгі ерікке негізделген (Маргиев, 2005). Жоғарыда атап өткендерді тағы көруге болады, бұл халықаралық құқық субъектілерінің мәселелерін зерттеуге мамандандырылған көптеген ғалымдар ең алдымен мемлекетпен байланыстырғанымен, олардың мәртебесі өтпелі, мемлекет мемлекет белгілейтінін ескере отырып, негізінен ұлттық немесе халықтың мемлекеттік түрінің мүмкіндігін жоққа шығармады, ұлттық немесе халықтың заңды тұлғасы өзінің билігін білдіретін мемлекеттің органдарымен байланысы бір немесе одан да көп болса, ұлттық егемендікті бейнелейді. «Бұл кездейсоқ емес, өйткені сол кезде халықаралық тұлға егеменді билікпен байланыстырылды» (Маргиев, 2005). Әлемдік соғыстың аяқталуынан кейін үш адам халықаралық жеке тұлғаның теориялық негіздерін дамытуға байланысты жағдайды түбегейлі өзгертті. Халықаралық құқық субъектілерінің көптеген тұжырымдамасын өзінің тәжірибесінде іске асырылуын тапты және «халықаралық құқық субъектілері, халықаралық үкіметаралық ұйымдармен қатар», сондай-ақ өздерінің өзін-өзі басқару құқығын іске асыратын және мемлекеттік құрылымдарға ұқсас айқын мысал ретінде танылды. Дегенмен, ұзақ уақыт бойы халықаралық құқық субъектісінің

мәртебесі, олардың артында тұрған адамдар туралы айтуға болмайтындығын атап өткен жөн. Атап айтқанда, 1957 жылы КСРО Ғылым академиясының Заң институты жариялаған халықаралық құқық бойынша оқулықта былай делінген: «Халықаралық құқық тақырыбы бойынша егеменді құқық иеленушісі, сондай-ақ халықаралық келісімдер мен әдет-ғұрыптардан туындайтын құқықтар мен міндеттер түсініледі. Алайда, қазіргі уақытта халықаралық ұйымдар халықаралық құқықтың субъектісі бола алады және де көбісі субъектісі болып танылады, мұны көпшілік мойындады және бұл жайындағы даулар тарихтың еншісінде деп қарастырылады (Маргиев, 2005). Жоғарыда айтылған толық көлемде қазіргі заманғы халықаралық құқықтың субъектілерін көптеген әйгілі заңгерлер мемлекеттер мен халықаралық ұйымдарды (Анцилотти, 1961:225-447) (мемлекетаралық, үкіметаралық) заңды тұлғаның арнайы түріне немесе субъектісіне жатқызады, алайда келесі категорияларға сілтеме жасайды: «а) құқық субъектілері мен міндеттердің субъектілері; ә) халықаралық құқықтың белсенді және пассивті субъектілері; б) халықаралық құқықтың тұрақты және уақытша субъектілері; в) халықаралық құқықтың түпнұсқа және қабылданған субъектілері; г) өзін-өзі басқару құқығы жоқ және халықаралық құқық субъектілері; ғ) әртүрлі құқықтық қабілетін және қабілеттілігі бар халықаралық құқық субъектілері; д) халықаралық құқықтың жалпы нормалары негізінде қолданыстағы халықаралық құқық субъектілері және тек шет мемлекеттермен танылған субъектілер (Коркунов, 1886:53).»

Болашақта концепция тек қана заңды тұлғаның арнайы өзгеше түрінде таратылды: кеңестік, ал қазіргі кезде ресейлік және басқа шетелдік ғалымдардың басым көпшілігі осы көзқарасты қолдайды (Тункин, 1970:403). Мысалы, осыныңалдында аталған С.В. Черниченконың 1968 жылғы өзінің «Халықаралық соттар мен индивидтерді халықаралық заңды тұлғаның арнайы түрінде қарастыру» деген мақаласында былай деп жазған: «Кеңестік көпшілікпен танылған құқықтық әдебиетінде жеке тұлға халықаралық құқықтың субъектісі болып табылмайды» (Черниченко, 1968:270-280). Оны Д.И. Фельдман мен Г.И. Курдюков қолдады, олардың ойынша «Индивидтер халықаралық қатынастардың субъектісі болып танылмайды» (Фельдман, 1965), осы факті негізінде «индивидтер тіпті халықаралық сотта талапкер немесе жауапкер ретінде қатысса да, халықаралық құқықтық субъектілікке ие» (Фельдман, 1965). Осындай

кесімді түрде айтылған тәсілдер кеңестік ресми халықаралық құқықтық идеологияны қолдаудың салдары болып табылатыны айдан анық. Осыған орай, 1986 жылы КСРО-да жарияланған халықаралық сөздігінде, жеке тұлғалар, мемлекет ішіндегі ұйымдар сияқтылар халықаралық құқықтың субъектісі ретінде танылмайды (Бацанов, Ефимов, Кузнецов, 1986:389-432), өйткені олар ішкі мемлекеттік заңнама бойынша реттеледі, осыған байланысты оның халықаралық аренадағы мәртебесі анықталады. Кейінірек «Тұлға және халықаралық құқық» атты монографиясында С.В. Черниченко теория жүзінде құқықтың субъектісі болып (Черниченко, 1968:270-280). «Кем дегенде бір құқығы бар тұлға, кем дегенде бір міндеті бар тұлға» саналады дейді, бірақ «тұлғаның құқықтары мен міндеттерінің (Труженникова, 1994:129) санына қарамастан, кез келген жағдайда адамның мінез-құлқын құқықтық реттеу жүзеге асырылып отырады. Сонында ол былай деп түйіндейді: Құқтың субъектісі болып заңның өте шектеулі шегінде, яғни, бірыңғай міндет шеңберінде және өте кең (эмбебап заңды тұлға деп аталатын) түрінде болуы мүмкін. «Құқықсубъектілігі аясында мөлшері емес, оның бар болуы оны сипаттайды» (Труженникова, 1994:129). Бірақ, сонымен қатар, ол бірден халықаралық құқықтықсубъектілік тұжырымдамасын және жеке тұлғалардың халықаралық құқықтықсубъектіліктің айырмашылығы (Труженникова, 1994:129) осыған негізделіп ол халықаралық құқықсубъектілікті мойындамайды. Жеке тұлғаның халықаралық құқықсубъектілігінің сипатын талдауға арналған жаңа мақалада былай деп түйіндейді: «Жеке тұлғалар объективті түрде мемлекетаралық қатынастардың мүшелері, сонымен қатар халықаралық құқықтың субъектісі болып табылмайды» (Черниченко, 1993: 99). С.В. Черниченко осындай позицияны, атап айтқанда, шын мәнінде, бұл қазіргі кезде жеке тұлғалардың тікелей қол кеңейту үрдісі адам құқықтарын қорғау халықаралық ұйымдармен байланысты (Черниченко С.В., 1993: 99). Мұндай қолжетімділік оларды халықаралық құқық субъектілері етпейді, бірақ тек тиісті келісімшартқа қатысушылар осы қол жеткізуді олардың иелігінде заңды және ұйымдастырушылық құралдармен қамтамасыз ету туралы өзара міндеттемені қамтамасыз етеді (Труженникова Л.Т. 1994:129). Бұл тұжырымды Д.Б. Левин, Н.А. Ушаков, Ю.М. Колосов, Г.П. Задорожный, И.И. Лукашук, А. Фердросс, Д. Анцилотти, Р. Дедслоб, Дж. Шварценбергер қолдайды (Труженникова Л.Т., 1994:129).

Осылайша, қарастырылып жатқан көзқарас жүйесінің жақтаушыларының пікірін ескере отырып, Ю.М. Колосов «Қазіргі заманғы халықаралық құқықтың кейбір мәселелері» деген мақалада: «жаңа құбылыстарды ескі санаттарға қатысуға тырысу керек пе?» деген сұрақ қояды (Труженникова Л.Т. 1994:129). Бұл сұраққа жауап бере отырып, ол жеке тұлғаның халықаралық құқықсубъектілігі мүмкін еместігі туралы өзінің жеке көзқарасын келтірді: мұндай жағдайда субъектілер иерархиясы құрылады, соның салдарынан мемлекеттер иерархиясы орнайды, ол халықаралық құқықтың негізгі қағидаларының бірі – теңдік қағидасына қайшы келеді. Тағы бір басқа салдар – мемлекеттердің өзара қарым-қатынасында басқа да халықаралық статусын төмендетіп алуы мүмкін, мындаған және басқа да миллиондаған кәсіпорындардың өзара қарым-қатынастарында жойылған халықаралық қатынастардың негізін жоғалтуы мүмкін. Нәтижесінде халықаралық құқық белгісіз сипатта болады (Труженникова Л.Т., 1994:129). Ол осыған ұқсас тағы бір жұмысында, ағылшын тілінің заңгері Р. Винсентпен бірдей контексте, бірақ кейбір түсініктемелермен жалғастырады «әлемдік қауымдастық жеке және үкіметтік емес топтарды қосады және де халықаралық адам құқықтары егемендік пен араласпау сияқты қағидалар түрлендіреді, алайда, мемлекет билігі күшейеді және қоғамның ұйымдық формасы ретінде адам құқықтарын құқықтық шындыққа айналдырады (Колосов Ю.М., 1998:6-18).

Сонымен қатар, ол бұл идеяны проф. Кузнецов халықаралық құқық бойынша танымал оқулығында айтып кетті. Онда ғалымдардың пайымдауынша «адам құқықтарын құрметтеу қағидасынан басқа қағидаға қарсы емес, бірақ олармен үйлеседі. Сондықтан адам құқықтарын қорғау қажеттілігіне ешқандай сілтеме жасалмаған, мемлекеттік егемендікті құрметтеу, мемлекеттердің бір-бірінің ішкі істеріне араласпауы, күштің заңсыз қолданылуы немесе оны халықаралық қатынастарда қолдану сияқты қағидаларды бұзу әрекеттерін ақтауы мүмкін» (Нурумов Д.И., 2000). Ақыр соңында, 2000 жылы жарияланған халықаралық құқық бойынша басқа оқулықта проф. Е.С. Кривчикова, Ю.М. Колосов өзінің ұстанымын қорғау үшін басқа дәлелдер келтіреді. «Көптеген мемлекетаралық шарттар мемлекеттердің үкіметтері мен олардың жеке және заңды тұлғалары арасындағы құқықтық қатынастарды реттеуге, атап айтқанда, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған» деп атап көрсетті. Және

«бұл жеке адамға халықаралық құқықта кейбір құқықтар береді», дегенмен, жалпыға танылған маман «барлық жағдайларда бұл құқықтар тиісті мемлекетаралық келісімдерге қатысушылардың келісімінің салдарынан болғандықтан, екінші қосымша сипаттама береді (Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С., 2000).

Қорытындылай келе, автор «жеке адамның халықаралық қатынастарға қатысуға, сондай-ақ халықаралық құқық нормаларын құруға заңды мүмкіндігі жоқ» деген қорытындыға келеді. Демек, жеке тұлғалар және заңды тұлға халықаралық субъект ретінде құқықтары мен міндеттері жоқ. Басқа халықаралық ресейлік адвокаттардың арасында, халықаралық құқық субъектілерінің қатарына жеке тұлғаларды кіргізбеуді қалаған, атап өту қажет және И.И. Лукашук адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы халықаралық актілер призмасы арқылы өз ұстанымын түсіндірді. Ол халықаралық құқық бойынша авторлық оқулықта, мысалы, «халықаралық актілерде адамның халықаралық құқық субъектісі ретінде мойындалмайды» деп жазды (Лукашук И.И., 2000:34-410). Жеке тұлға халықаралық құқық нормаларына қатысты, сондай-ақ құқықтар мен бостандықтарға қатысты бенефициар (пайдаланушы) болып табылады, сол себепті жеке тұлға, әрине, олардың субъектісі болып табылады (Нурумов Д.И., 2000).

«Осыған байланысты олардың ерекше құқықтық қасиеттері бар. Халықаралық келісімдер де, ішкі заңдар да адам құқықтарын шектемейді. Бұл мәртебені дәлелдеу үшін табиғи адам құқықтары тұжырымдамасы қолданылады». Сондықтан, адам құқықтарының мемлекеттердің ішкі юрисдикциясы саласында жатқанын айтқан ғалым осындай талапты қолдады. Осыған байланысты, оның пайымдауынша, «объект жеке тұлғаның құқықтарының нормаларын, сондай-ақ халықаралық құқықтың басқа да нормаларын реттеудің нысаны мемлекетаралық қатынастар болып табылады, бұл жағдайда адам құқықтарын құрметтеу ынтымақтастықты дамытады. Индивидтердің мүдделеріне қарай ол халықаралық ынтымақтастықтың нәтижелерін нығайтатын ұлттық құқық негізінде тиісті құқықтарды жүзеге асыру арқылы осындай ынтымақтастықтың нәтижесін пайдаланады. Осының негізінде мемлекет өз азаматтарының алдында ештеңеге міндетті емес, ал азамат тек қана «ынтымақтастықтың жемісін» пайдаланады (Нурумов Д.И.,

2000). Бұл көзқараста, сондай-ақ, егемендік тұжырымдамасы абсолютті деп есептелетін жағдайды түзетеді, ал жеке адам оның халықаралық-құқықтық тұлғадан бас тартады (Нурумов Д.И., 2000).

Батыс ғалымдар, мысалы, А. Фердросс және Д. Анцилотти, ресейлік әріптестердің көзқарастарын ешқандай ескертусіз ортақ пайдаланды. Осылайша, алғашқы австриялық ғалым пайымдауынша, «негізінен жеке тұлғалар халықаралық құқық субъектісі болып табылмайды, өйткені халықаралық құқық адамның мүддесін қорғайды, бірақ тікелей азаматтарға емес, тек азаматы болып табылатын мемлекеттің құқықтары мен міндеттерін жүктейді». Д. Анцилотти «Халықаралық құқықтың курсында»: «Адамдардың белгілі бір іс-әрекеттеріне тыйым салу және жазалау туралы міндеттеме жүктейтін әдеттегі заңдар мен келісімдердің нормалары, немесе басқаларға тыйым салынған жағдайда оған рұқсат береді. Әрине, халықаралық даулар жеке тұлғалардың немесе топтардың жеке мүдделеріне ие бола алады (Арчага Э.Х., 1983:225-12). Бірақ мұндай мүдделер халықаралық құқық пен тәртіп саласында маңызды рөл атқарады, тек осы заңды ережелердің мағынасы болып табылатын мемлекеттердің міндеттері мен өзара талаптары түрінде» (Нурумов Д.И., 2000) деп жазды. Жоғарыда көрсетілген барлық көзқарастардың жалпы мазмұнын қорытындылай келе, әртүрлі тарихи дәуірде, оның ерекшеліктерін ескере отырып, халықаралық заңгерлер тар шеңберде халықаралық құқық субъектілерін сыныптауға тырысты (Лукашук И.И., 2000:34-410).

Сонымен қатар, егер кейбіреулер халықаралық құқықтық жүйеде егемендіктің міндетті сипаты немесе олардың егеменді құқықтары мен міндеттері бар тек бір ғана субъектілерді бөлуге жеткілікті негіз болса, онда басқалары теорияның жалпы бөлігінің ережелеріне сәйкес, жалпыға ортақ халықаралық заң жобалауға қатысу мүмкіндігі (заң шығару және құқық қорғау қызметі – «тікелей және тек қана халықаралық қатынастарда тәуелсіздік (осы маңызды сапаның мәні тақырыбындағы) халықаралық құқық нормаларын жасау мен жүзеге асыруға қатысады. Халықаралық құқық – бұл кез келген юрисдикцияға жатпайды, оған саяси билігі жоқ, халықаралық құқықтың басқа субъектілерінен заңды түрде тәуелсіз (Григорович Ю.В., 2008). Алынған нәтижелерге сүйенсек, олар халықаралық-құқықтық тұлғаның мазмұнын пайдаланып, өздерінің шектеулі мүмкіндіктері

мен құқықтық қасиеттеріне байланысты тәуелсіз халықаралық құқықтық мәртебесін жоққа шығарады.

Басқа да бір-бірімен байланыссыз элементтердің абсолютті емес екендігі қазіргі заманғы шындықтармен айқындалады. Қазіргі уақытта мемлекеттің өмірлік маңызды қажеттіліктері мен басқа да өз мүдделерін қорғай отырып, ұдайы ескеруге мәжбүрлі қудалауға және ең алдымен, көршілес елдерге (қазіргі қауіп-қатерлер, міндеттер, тәуекелдер мен қауіптілік итермелейді) аймақтық және жаһандық қауіпсіздік қамтамасыз ету қажет.

Келтірілген мысал ретінде мұндай қасиетті өзара бағынбаушылық пен тәуелсіздікті қажет етеді, себебі олар қазірдің өзінде қайта мағыналу динамикасын ескере отырып, оның анық сапасын, қазіргі заманғы өмірде ұсынымдық сипатта болады, мысалы, жарыспалы сипаты салыстырмалы өз табиғаты бойынша шешімдер қабылдау кезінде қажет, онда сол ЕО шеңберінде жалпыға мәлім деп танылған азаматтардың пікірлерін есепке маңызы бар бірыңғай Еуропа. Осылайша, қарастырылып жатқан істерде халықаралық құқық субъектілерінің санының рұқсат етілген деңгейінің сақталуын жалғастырып жатқандығын және жалпы алғанда осы уақытқа дейін жеке тұлғалардың осы шеңберге қатыспағанын біржақты түрде дәлелдеуге болады ма?

Жеке тұлғалар тек қана халықаралық қатынастар субъектісі бола алатынына сенген екінші авторлық топтың пікірлері біздің пікіріміздей сөзсіз емес. Осылайша, В.М. Шуршалов «мемлекеттің басқаруында болған тұлғалар халықаралық аренада халықаралық құқық субъектілері ретінде пайда болмайды» деп жазды (Шуршалов В.М., 1971:77).

Бұл «жеке адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы барлық халықаралық келісімдер мемлекеттер тарапынан жасалуына байланысты болып келеді, сондықтан осы келісімдердің нақты құқықтары мен міндеттері жеке тұлғаларға емес, мемлекеттерге де қатысты» (Шуршалов В.М., 1971:77). Дәлелденген осындай пікірмен ынтымақтастықты білдіре келе, автор: «Адамдар өз мемлекетімен қорғалған және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған халықаралық құқық нормалары негізінен мемлекет арқылы жүзеге асырылады», – деп жалғастырған болатын (Шуршалов В.М., 1971:77). Оның пікірінше, халықаралық құқықтың қолданыстағы нормаларына сәйкес, ол

кейде белгілі бір құқықтық қатынастардың субъектісі болып табылады, бірақ ол халықаралық құқық субъектісі болып табылмайды (Шуршалов В.М., 1971:77). Мұндай жалпылама түсінік халықаралық құқықтағы адам рөлін «халықаралық құқықтың тағдыры» ретінде анықтаған профессор Ю.М. Колосовтың ұсынылған пікіріне жауап береді (Шуршалов В.М., 1971:77). М. Ахерест жоғарыда аталған авторлардың көзқарасын біршама нақтылап, шын мәнінде халықаралық құқық бойынша жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттері өте сирек кездеседі, бірақ халықаралық құқықтың көптеген ережелері жеке тұлға үшін «және сол уақытта» пайдалы шарттар мен міндеттер жасайды, әдетте, бұл міндеттер мен бенефициардың шарттары азаматтық болып табылады» (Гроций Г., 1950:44).

XIX ғасырдың екінші жартысында ұқсас ұстанымды А.Н. Стоянов білдірген болатын. Ол мемлекеттер мен үкіметтер тек халықаралық құқық субъектісі бола алатынын, ал жеке және заңды тұлғалар «космополистік қарым-қатынасқа қатыса алады, бірақ олар қатаң мағынада халықаралық құқық субъектілері болып табылады, бірақ олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды» деп атап өтті (Стоянов А.Н., 1875: 458-459). Сонымен қатар, ол халықаралық құқықтың пәрменді субъектілерінің тұжырымдамасын ғылыми айналымға енгізді, бұл оларға заңды және жеке тұлғалармен бірге белгілі бір құқықтарды көздейтін және олардың халықаралық құқықтың бенефициарлары болып табылатын жеке тұлғалармен бірге пайда болды (Стоянов А.Н., 1875: 458-459).

Келесі XX ғасырдың басында Ф.Ф. Мартенс осындай пікірді ұстанған. Ол өзінің танымал еңбегінде «өркениетті халықтардың заманауи халықаралық құқығы» деп жеке тұлғалар халықаралық құқық субъектісі болып табылмайды, бірақ олар халықаралық қатынастар саласында белгілі бір құқықтарға ие: 1) өзі қабылдайтын адамнан; 2) осы тұлғалардың мемлекеттің тапсырған лауазымдары. Алдыңғы автор сияқты, ол сондай-ақ «халықаралық қатынастар саласындағы құқық субъектілері» деген тұжырымдаманы енгізеді, оған билеушілер, қоғамдық топтар мен жеке тұлғалар жатады (Мартенс Ф.Ф., 2008:223-251).

Л.А. Комаровский «халықаралық құқық субъектілері» ұғымымен бірге «халықаралық қорғаудың тасымалдаушылары» санатын енгізеді, оған мемлекет, қоғамдық топтар және жеке тұлғалар жатады. Халықаралық құқық

субъектілерін жіктеуді жүзеге асырған басқа авторлар екі топты (белсенді немесе пассивті) ажырата бастады (Камаровского Л.А., Ульяницкого В.А., 1908:145). Соңғысына халықаралық экономикалық ұйымдармен, кейбір халықаралық үкіметтік емес ұйымдармен, көптеген үкіметаралық конференциялармен, комитеттермен, сарапшылар топтарымен («параұйымдар» деп аталатын) және басқа да тұлғалар. Оларды негізгі пассивті субъектілері деп аталатынына назар аударады. Кейінірек, Г.И. Тункин, өз кезегінде, халықаралық жүйенің пәндері (актерлері) мен халықаралық құқық субъектілерін ерекшеледі. Оның пікірінше, халықаралық құқық халықаралық жүйенің барлық субъектілері арасындағы қатынастарды тікелей немесе жанама реттейді (Тункин Г.И., 1970:403). Дегенмен, халықаралық нормалар тікелей оның дәстүрлі акторларына ғана бағытталады, халықаралық жүйенің басқа субъектілерінің қатынастары мемлекеттер арқылы халықаралық құқықпен реттеледі. Қазіргі заманғы ғалымдардың бірі Д.К. Лабиннің айтуынша, «жалпыға ортақ халықаралық құқық, қатысушы мемлекеттердің басқа қатысушы мемлекеттерге қатысты құқықтар мен міндеттерін жасайды және мойындайды, тіпті осы құқықтар объектісі болса да жеке тұлғаларға қатысты міндеттер болып табылады» (Фельдман Д.И., Курдюков К.И., 1974: 131). Соңғы ұстаным, осылайша, халықаралық құқық көзқарасы тұрғысынан алғанда, адамға оның тақырыбы ретінде емес, құқықтық қорғаудың ерекше кепілдігі мен кепілдігі ретінде қаралуы тиіс екендігін тағы бір дәлелдейді. Бұл тұрғыдан Е.А. Николаев, оның құқықтары мен бостандықтары – азаматтығы мен тұрғылықты жеріне қарамастан заңмен белгіленген шектерде бөлінбейтін және жалпыға бірдей танылған әлемдік қоғамдастық. Оксфордта жарияланған халықаралық құқық бойынша классикалық оқулық авторлары, профессорлар Р. Дженнинг және А. Уотс әлемдегі көптеген прецеденттерді және жалпы құқықтық мемлекеттің тәжірибесін ескере отырып, жеке тұлғалар халықаралық құқық объектілері деп санайды (Николаев Е.А., 2004). Бұл көзқарастың мазмұны негізінде жеке тұлғалар халықаралық құқық субъектілері ретінде бола алмайды, өйткені осы тұрғыда жеті томды «Халықаралық құқықтың курсы» (1989) авторларының ұжымына «белгілі бір құқықтар мен міндеттердің шектеулі ауқымы» бар халықаралық құқық» деп атайды. Себебі, халықаралық құқық нормалары бұл процеске тікелей қатысуы мүмкін емес. Сонымен бірге,

олар мемлекет ұсынған кейбір құқықтар мен міндеттердің болуы (немесе ерік-жігері) оларды халықаралық құқық субъектілерінің екінші санаты ретінде жіктеуге мүмкіндік береді деп санайды (Тункин Г.И., 1970:403).

Ағылшын заңгер-интернационалист Ян Браунли, бір жағынан, жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектісі бола алмайтыны туралы жалпы ереже бар екенін, ал екінші жағынан, белгілі бір контексте жеке тұлға халықаралық құқықтың субъектісі ретінде әрекет ететініне сенді (Броунли Я., 1977:177-551).

Осы позицияларға сәйкес, мемлекеттік емес заңды тұлғалар – заңды тұлғалар жеке тұлғалармен қатар мемлекеттердің еркімен үйлестіру негізінде халықаралық құқық бойынша бірқатар құқықтар мен міндеттерге ие және сондықтан қатаң мағынада ғана халықаралық қатынастардың жекелеген түрлеріне қатысады.

Бұл, сонымен қатар, Ж.И. Седованың максималистік ұстаныммен айтуы бойынша: «құқықтық қарым-қатынас субъектісі заңның субъектісі болуға тиіс емес». Автордың бекітуіне сәйкес, идеяның бұл айқын сипаты «заңды нормаларды жасайтын ұйымдар ғана халықаралық құқық субъектілері ретінде танылады» (Седова Ж.И., 2001). Жалпы алғанда, ғалымдар, атап айтқанда, С.В. Черниченко: «сіз халықаралық құқық субъектісі бола аласыз және белгілі бір құқықтық қатынастың субъектісі бола алмайсыз, бірақ сіз халықаралық-құқықтық қатынастың субъектісі бола алмайсыз және халықаралық құқықтың субъектісі бола алмайсыз» (Черниченко С.В., 1993: 99) деп атап көрсетеді.

Әрине, ұқсас көзқарастардың заңдылығы, атап өткендей Г.Н. Нешатаева әрдайым елеулі күмән туғызды (Нешатаева Т.Н., 1988:70). Сонымен бірге, егер бұл мемлекеттер өздерінің ішкі немесе сыртқы саясатын, гуманитарлық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және т.б. мақсаттары мен міндеттерін жеке тұлғаларды халықаралық қатынастар субъектілерінің категориясынан, әдетте, халықаралық құқықтың қолданыстағы субъектілерінің мәртебесі субъектілерінің орта, екінші стандарттарынан беру мүмкіндігі бар. Сонымен бірге, ғылымда кейбір жеке пікірлердің бар екендігін атап өту керек, бұл егер жеке тұлғаларды объективті мән-жайларға байланысты халықаралық құқық субъектілері ретінде қарастыруға болмайтын болса, олардың жиынтығы оларды түсіну керек. Мысалы, сол сияқты, ресейлік маман Л.А. Комаровский «мемлекетте саяси түрде ұйымдастырылған адамзат халықаралық

құқықтың субъектісі» (Комаровский Л.А., 1905) деп санайды. Жеке тұлғалар туралы басқа ғалымдарды айтатын болсақ, Л. Оппенгейм 1947 жылдан бері мұны «мемлекет халықаралық құқықтың қалыпты субъектісі болса да, олар жеке тұлғаларға және басқа тұлғаларға халықаралық құқықтар мен міндеттерге тікелей қатысы бар және сол шектерде оларды халықаралық құқық субъектілеріне айналдыруға болады» (Oppenheim's, R. Jennings, A., 1998-2887) деп атап өтті. Бұдан әрі ол өзінің пікірін мысалмен түсіндіреді: «Қарақшылықпен айналысатын адамдар, ең алдымен, әр түрлі мемлекеттердің ішкі заңымен емес, халықаралық құқықпен белгіленген нормаларға бағынышты» (Oda, 1978:74).

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда аталған ұстанымдар, халықаралық құқық субъектілерінің тізбесін қалыптастыру және мойындау мәселесі екіталай жабылмайды деп айтуға мүмкіндік береді. Халықаралық құқық дамып келе жатқандықтан, жеке тұлға «мәртебе» шеңберінде халықаралық қатынастарда белсенді құқықтық субъектілер қабылдаған және билікке ие емес нормалар негізінде қатыса алатын болса да (Tandon L.N., 1980:124-128), құқықтар мен бостандықтардың ауқымын кеңейтуді жалғастырады. Профессор В.А. Карташкин осыған байланысты болашаққа болжам жасай отырып, халықаралық аренадағы адамның халықаралық құқық субъектісі ретіндегі ролін біртіндеп нығайта отырып, бұл дегеніміз: мұндай субъектілердің шеңбері басқа жаңа мысалдармен толықтырылатын болады. Сондай-ақ қарастырылып отырған контексте «заңды тұлғаның сапасы осы субъект қатысатын көп немесе аз құқықтық қатынастарға қарамастан сатып алынатын позициядан шығу қажет» (Карташкин, 1976: 222). Н.А. Ушаков: «Бұл адам қатысатын немесе қатыса алатын бір құқықтық қарым-қатынасқа ие болу үшін, ол заңды тұлға сапасына ие болады», – деп атап кеткен (Ушаков Н.А.). С.В. Черниченко осыған байланысты «құқықтар мен міндеттердің саны заңды тұлғаның сапасына әсер етпейді, ол заң субъектісі құқықтық қарым-қатынасқа түсе алатын шекараларды анықтайды, құқықтық қарым-қатынастардың субъектісі болады» деп келіседі (Черниченко, 1993: 99).

Қазіргі уақытта қарастырылып отырған тұжырымның жақтаушылары, сондай-ақ олардың ізбасарларының, жеке тұлғаларды олардың

халықаралық құқықтық қатынастардың жалпы жүйесіне еліктіргендік дәрежесін ескере отырып, өздерінің ерекше мәртебесіне ие болған халықаралық құқық субъектілері ретінде санауға бейімділігін қайта-қайта айта аламыз (Slaughter, 2011: 108-673).

Және, ақырында, шартты түрде айтамын болсақ, алдыңғы үшінші және төртінші ұғымдармен қатар, халықаралық жеке тұлғаның жеке қасиеттерінде жеке тұлғалардың бар екендігі туралы доктриналық көзқарастардың

жеке-жеке және ұжымдық көзқарастарын айқындайтын соңғы бесінші позиция. Бірақ, аталған теориялық негіздемелер топтарынан айырмашылығы, жалпы алғанда, жалпы және халықаралық құқықтағы субъектілер тек қана жеке тұлғалар болып саналады. Демек, бұл ерекше халықаралық құқықсубъектілікті растайтын немесе тұтастай алғанда осы санаттағы тұлғалардың толық халықаралық-құқықтық мәртебесі болып табылатын көзқарастар туралы сөз қозғалып отыр.

Әдебиеттер

- Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы. – М., 1993. – С. 99.
- Фельдман Д.И., Курдюков К.И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань: Изд-во «Казанский Университет», 1974. – 131 с.
- Лабин Д.К. Международное право по защите и поощрению иностранных инвестиций. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 37 (с. 337).
- Броунли Я. Международное право: пер. с англ. – М., 1977. – Кн. 1. – С. 177 (551 с.).
- Седова Ж.И. Международное юридическое лицо как субъект международного частного права: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. – М., 2001. – С. 170.
- Международное публичное право: учебник для вузов системы МВД / отв. ред. К.А. Бекашев. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 784 с.
- Vattel E.D The right of nations. – М.: Госюриздат, 1960. – С.13(720 с.)
- Анцилотти Д. Курс международного права. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – С. 225 (447 с.).
- Коркунов Н.М. Международное право: Курс лекций. – СПб., 1886. – С. 53.
- Маргиев В.И. Эволюция теории и практики международной правосубъектности // <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsii-teorii-i-praktiki-mezhdunarodnoy-pravosubektnosti>, 2005.
- Орлова М.А., Взгляд О.О. Эйхельмана на проблему защиты прав лиц, участвующих в вооруженных конфликтах. – Липецк, 2009. – С. 67-69.
- Горовцев А.М. Международное право. Избранная литература. Краткая Энциклопедия. – СПб., 1909.
- Арчага Э.Х. Современное международное право: пер. с исп. – М., 1983. – С. 225.
- Труженникова Л.Т. Доктрина международного права о правовом положении физического лица // Московский журнал международного права. – 1994. – №4. – С. 129.
- Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов: В 2 т. – М., 2008. – Т. 2. – С. 223 (251 с.).
- Комаровский Л.А. Международное право. – М., 1905 // электронная версия <http://base.garant.ru/6320831/>
- Тункин Г.И. Теория международного права. – М., 1970. – С. 403.
- Черниченко С.В. Допуск индивидов в международные суды и международная правосубъектность // Советский ежегодник международного права. – М.: Наука, 1968. – С. 270 (280 с.).
- Фельдман Д.И. Современные теории международно-правового признания. – Казань: Изд-во: Казанского унив., 1965. – С. 27.
- Словарь международного права / Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. – М.: Международ.отношения, 1986. – С. 389 (432 с.).
- Колосов Ю.М. К вопросу о примате международного права // Международное право в современном мире: Сб. ст. / отв. ред. Ю.М. Колосов. – М.: Международ. отношения, 1998. – С. 8 (с. 6-18).
- Нурумов Д.И. Становление и развитие международной системы защиты прав человека: дисс. канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 29.
- Международное право: Учебник / отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: Межд. отношения, 2000. – С. 86 (720 с.).
- Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учебник. – М.: БЕК, 2000. – С. 34 (410 с.).
- Григорович Ю.В. Уголовная ответственность физических лиц за международные преступления: дисс. канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 29.
- Шуршалов В.М. Международные правоотношения. – М., 1971. – С. 77.
- Гроций Г. О праве войны и мира: В 3-х книгах. – М., 1951. – С. 44.
- Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права: лекции, чит. В 1873/74 акад. г. в Харьк. ун-те. – Харьков, 1875 – С. 458-459.
- Международное право: по лекциям проф. гр. Л.А. Камаровского, В.А. Ульяницкого. – М., 1908. – С. 145.

Николаев Е.А. Правовой институт взаимодействия международного и российского права и решения Конституционного Суда Российской Федерации // *Общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры в практике конституционного правосудия: Матер. Всерос. совещ.* – М.: Международные отношения, 2004. – С. 225-237.

Нешатаева Т.Н. Международные организации и право // *Новые тенденции в международно-правовом регулировании.* – М., 1988. – С. 70.

Oppenheim's International law Volume 1 Peace [eds. R. Jennings, A. Watts -9-th. edition. -N.Y.: Oxford University Press, 1988 (2887p.)

Oda Sh. The individual in International law // *Manual of Public International Law* | ed. By Max Sorensen. London, P.471. 1978 -p.54

Tandon L.N. International law Wrights Q. Towards a Universal Law for Mankind.- L.: Mansoor Book House. 1980 -P.124(p.124-128)

Карташкин В.А. Международная защита прав человека (основные проблемы сотрудничества государств). – М.: Международные отношения, 1976. – 222 с.

Ушаков Н.А. Государство в системе международно-правового регулирования http://www.studmed.ru/ushakov-na-gosudarstvo-v-sisteme-mezhdunarodno-pravovogo-regulirovaniya_689bd9f5221.html

Slaughter A.M. International Relations, Principal Theories. – Published in: Wolfrum, R. (Ed). Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford University Press 2001 – P. 108 (673 p.)

References

- Antsilotti D. Kýrs mejdýnarodnogo prava (1961). [Course of international law]. – М.: Izd-vo Inostr. lit. , -s.225.(447 s.)
- Arechaga E.H. (1983) *Sovremennoe mejdýnarodnoe pravo.* [Modern international law] per.s s isp. – М.: -s.225
- Bekeyashev. K.A. (2005). *Mezhdunarodnoye publichnoye pravo.* [International public law]. (otv.red.) Uchebnik dlya vuzov sistemy MVD/ S.204(784 s.)
- Brounli YA. (1977). *Mezhdunarodnoye pravo.* [International law]. per.s angl. - М.: , Kn.1.- s.177.(551 с.)
- Chernichenko S.V.(1968). *Dopusk individov v mezhdunarodnyye sudy i mezhdunarodnaya pravosub»yektnost.* [Admission of individuals to international courts and international legal personality] // *Sovetskiy yezhegodnik mezhdunarodnogo prava.* М.: Nauka.- s.270(s.280)
- Chernichenko S.V.(1993). *Mezhdunarodnoye pravo: sovremennyye teoreticheskiye problem.* [International law: modern theoretical problems]. -М.: -s. 99
- Eihelman O.O. *Vvedenie v sistemý mejdýnarodnogo prava (1890).* [Introduction to the international law system] // *Ýniversitetskoe izvestie Kievskogo Ýniversiteta.*, №1. –s.63 (0)
- Feldman D.I.(1967). *Ýkaz.soch.* [Specified essay] –s.27
- Fel'dman D.I., Kurdyukov K.I. (1974). *Osnovnyye tendentsii razvitiya mezhdunarodnoy pravosub»yektnosti.* [The main trends in the development of international legal personality] Izd-vo: -Kazanskiy Universitet, 131s.
- Gorovtsev A.M. (1909) *Mezhdunarodnoye pravo, Izbrannaya literatura. Kratkaya Entsiklopediya.* [International Law, Selected Literature. Brief Encyclopedia]-S.-Peterburg, s.340
- Grigorovich YU.V. (2008) *Ugolovnaya otvetstvennost' fizicheskikh lits za mezhdunarodnyye prestupleniya.* [Criminal liability of individuals for international crimes]. Diss. kand.yurid.nauk.- М., – S.29
- Grotsiy G. (1950) *O prave voyny i mira.* [On the right of war and peace] V 3-kh knigakh. М.: -s.44
- Kartashkin V.A.(1976) *Mezhdunarodnaya zashchita prav cheloveka (osnovnyye problemy sotrudnichestva gosudarstv)* [International protection of human rights]. – М.: *Mezhdunarodnyye otnosheniya*, – 222 s.
- Kolosov YU.M.(1998) *K voprosu o primatе mezdunarodnogo prava*[On the question of the primacy of international law] // *Mezhdunarodnoye pravo v sovremennom mire: Sb.st./ otv. red. YU.M. Kolosov.*- М. : *Mezhdunarod. otnosheniya*, -s.8 (s.6-18)
- Komarovskiy L.A. *Mejdýnarodnoe pravo* [International law].-М.:1905.s.
- Korkunov N.M. (1886). *Mezhdunarodnoye pravo*[International law] // *Kurs lektsiy.* –SPb-s.53.
- Labín D.K. *Mejdýnarodnoe pravo po zashite i pooshreniiý inostrannyh investitsii* (2008).[International Law on the Protection and Promotion of Foreign Investment]- М.: *Volters Klýver.*-s.37 (s.337)
- Lukashuk I.I. (2000). *Mezhdunarodnoye pravo.*[International law] *Osobennaya chast'.* Uchebnik. М.: BEK, s.34 (410s.)
- Margiev V.I.(2006). *Evolýtsiia teoriý i praktiki mejdýnarodnoi pravosýbektnosti*[The evolution of the theory and practice of international legal personality]
- Martens F.F.(2008). *Sovremennoye mezdunarodnoye pravo tsivilizovannykh narodov.*[Modern international law of civilized nations] : v 2 t. – М.,2008. – Т. 2. – s.223(251 s.)
- Mejdýnarodnoe pravo* (2000). [International law]: *Ýchebnik/ otv.red. Iý'.M. Kolosov ,E.S. Krivchikova.*- М.: *Mejd. otnosheniya*, -s.86 (720s.)
- Mejdýnarodnoe pravo*[International law] (1957). // *Ýchebnik.*-М.-.-s.86
- Mezhdunarodnoye pravo* (1908). [International law]: *po lektsiyam prof. gr. L. A. Kamarovskogo i priv.-dots. V. A. Ul'yanitskogo.* – М. – С. 145.
- Neshataeva T.N. *Mejdýnarodnyye organizatsii i pravo* (1988). // *Novye tendentsii v mejdýnarodno-pravovom regýlirovanií.* [International organizations and law] // *New trends in international legal regulation.*- М.: -s.70
- Nikolaev E.A. *Pravovoi institút vzaimodeistviia mejdýnarodnogo i rossiskogo prava i reshenia Konstitýtsionnogo Sída Rossiiskoi Federatsii* (2004). [Legal institution of interaction of international and Russian law and the decision of the Constitutional

Court of the Russian Federation] // *Obshepriznannye printsipy i normy mejdýnarodnogo prava i mejdýnarodnye dogovory v praktike konstitýtsionnogo pravosýdúa Mater. Vseross. sovesh.* - M.: Mejdýnarodnye otnosheniia, s.225-237

Nurumov D.I. (2000). *Stanovleniye i razvitiye mezhdunarodnoy sistemy zashchity prav cheloveka*. [Formation and development of the international system for the protection of human rights] Diss. Kand.yurid.nauk.- M., - s.29

Oda Sh. *The individual in International law* | Manual of Public International Law | ed. By Max Sorensen. London, 1978. P.471.-p. Oppenheim's International law Volume 1 Peace | eds. R. Jennings, A. Watts (1992)-9-th.edition.-N.Y.: Oxford University Press, (2887p.)

Sedova ZH.I. (2001). *Mezhdunarodnoye yuridicheskoye litso kak sub»yekt mezhdunarodnogo chastnogo prava*. [International legal entity as a subject of international private law]. Avtoreferat dis. kand. yurid. nauk –M., – S.170.

Shurshalov V.M. (1971). *Mezhdunarodnyye pravootnosheniya* / [International Legal Relations]. -M.: -s.77

Slaughter A.-M. *International Relations, Principal Theories* (2011). – Published in: Wolfrum, R. (Ed). *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford University Press. – P. -108 (673 p.).

Slovar' mezhdunarodnogo prava. [International Law Dictionary] (1986). // Batsanov S.B., Yefimov G.K., Kuznetsov V.I. i dr.) – M.: Mezhdunarod.otnosheniya, -s.389.(432s.)

Stoyanov A. N. (1875). *Ocherki istorii i dogmatiki mezhdunarodnogo prava : leksii, chit.* [Essays on the history and dogma of international law: lectures] V 1873/74 akad. g. v Khar'k. un-te. – Khar'kov, – C. 458–459, 138

Tandon L.N. *International law* (1980). || Wrights Q. *Towards a Universal Law for Mankind.* - L. : Mansoor Book House, - P.124(p.124-128)

Truzhennikova L.T. (1994). *Doktrina mezhdunarodnogo prava o pravovom polozhenii fizicheskogo litsa* [The doctrine of international law on the legal status of an individual] // *Moskovskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava*, 1994. №4. -s. 129

Ushakov N.A. *Gosudarstvo v sisteme mezhdunarodno-pravovogo regulirovaniya* [State in the system of international legal regulation] http://www.studmed.ru/ushakov-na-gosudarstvo-v-sisteme-mezhdunarodno-pravovogo-regulirovaniya_689bd9f5221.html

Vattel E.D. *Pravo narodov*. (1960). [The right of nations]-M.: -s.13